

Археологічні студії «Межибіж»: наук. щоріч. 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2013. – С. 138-175.

**Юхим Йосипович Сіцінський – археолог,
дослідник трипільської культури**

Надзвичайно важливу роль в історичних дослідженнях посідає археологія. Археологічне дослідження території Поділля розпочалося лише в другій половині XIX ст. Велику роль у цьому процесі відіграв Юхим Йосипович Сіцінський (1859-1937) – історик, археолог, етнограф, пам'яткоохоронець, довголітній голова Подільського церковного історико-археологічного товариства, член Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва, член-кореспондент Імператорського Московського археологічного товариства.

Вперше інформацію про зацікавлення Юхима Йосиповича археологією ми зустрічаємо 1889 року, одразу після його переїзду до Кам'янця-Подільського, коли він разом з Миколою Івановичем Яворовським відвідав печери в Бакоті, які були розкопані місцевими селянами під керівництвом священика Е. Праницького. Ними було зібрано багатий речовий матеріал та перевезено його до Кам'янця-Подільського¹.

Враховуючи, що під час розкопок селянами було виявлено залишки Бакотського скельного монастиря, а також те, що розкопки носили аматорський характер і були далекими від науковості, бакотський поміщик К. І. Шиманський 1889 року звернувся з листом до Імператорської Московської археологічної комісії з проханням провести наукові дослідження на місці монастиря. За розпорядженням цієї комісії розкопки були зупинені до командировання фахівця².

У липні 1892 року на розкопки прибув Володимир Боніфатійович Антонович. Дослідження тривали лише один тиждень. Активну участь у них

¹Держархів Хмельницької області, ф. р-3333, оп.1, спр. 34, арк. 3 зв.

²Винокур І.С. Бакота. Столиця давнього Пониззя / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства, 1994. – С. 198.

взяв Юхим Сіцінський, для якого В.Б. Антонович став вчителем у галузі археології. Оглянувши місце розкопок, вчені дійшли висновку, що південно-західний край скельного монастиря був значною мірою пошкоджений дією природних факторів, частина скель, в яких розміщувалися келії, відкололася і впала вниз¹.

На майданчику 29×8-9 м, що знаходився на висоті 70 м від підніжжя гори, було досліджено три печери-коридори, дві з яких були відкриті селянами ще 1889 року².

У стінах коридорів були знайдені вибиті довгасті ніші довжиною на зріст людини (1,6-1,9 м), у скельній підлозі – гробниці у вигляді чотирикутних довгастих заглиблень. У похованнях не було знайдено речового інвентаря, окрім двох мідних кілець та шматків шкіри, кістки лежали в хаотичному порядку, до того ж ніде не знайдено повного скелету, часто були відсутні черепи. Це дало підставу висловити думку про пограбування поховань. Згодом у підлозі було виявлено 17 ніш та 19 гробниць³.

Перед печерами-коридорами був очищений майданчик завдовжки 12,8 м. Між першою і другою печерами-коридорами було виявлено склепіння. Вчені встановили, що тут знаходилася кімната, від якої залишилося лише дві стіни та частина склепіння, решта об'єму обвалилася. Кімната мала виходи на майданчик та до другої печери. Перед нею знаходився камінь у вигляді стола, а далі рештки кам'яних стовпів, які підтримували склепіння. В.Б. Антонович та Ю.Й. Сіцінський дійшли висновку, що тут розташовувалася печерна церква⁴.

Перед входом до печери вдалося виявити фрагменти фрескового розпису: зображення святого з молодим обличчям; зображення чоловічого та жіночого облич, горельєфне зображення Богоматері, зображення частини жіночої фігури,

¹Винокур І.С. Вказ. праця. – С. 199.

²Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – С. 93; Винокур І.С. Вказ. праця. – С. 199.

³Сецинский Е.И. Раскопки древнего скального монастыря в с. БакотеУшицкогоуезда / Е. Сецинский // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1891. – 16 нояб. (№49). – С. 1220-1221; Сіцінський Ю.Й. Вказ. праця. – С. 93-94.

⁴Сецинский Е.И. Раскопки древнего... – С. 1219; Сіцінський Ю.Й. Археологічна... – С. 94; Сецинский Е.И. Материалы до истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. Под.губ. правл., 1890-1891. – Вып. V. – С. 221-222.

шматок стіни з вертикальним написом «ВАСИ(лій)»¹. Ще 1919 року Осип Назарук, відвідавши Бакоту, бачив вирізане на стіні зображення Богоматері XII ст.².

1891 року розкопки не були завершені і Володимир Антонович запланував їх продовження на 1892 рік. Розкопки було проведено 7-25 серпня 1892 року. І знову активну участь у них взяв Юхим Сіцинський.

Щоденно працювало 30-40 бакотських селян, переважно очищали від сміття майданчики, відкриті протягом 1889 та 1891 років. Сміття було очищено на глибину 5,3 м площею 467 м². Під час розкопок було знайдено багатий речовий інвентар³.

Інформацію про розкопки Ю.Й. Сіцинський висвітлював у своїх доповідях на засіданнях Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. 16 серпня 1891 року він зробив доповідь «О раскопках профессора В. Б. Антоновича Бакотского монастыря»⁴.

Саме дослідження Бакотського скельного монастиря стали першою серйозною археологічною школою в житті Юхима Йосиповича Сіцинського. З цього часу і до кінця життя він завжди цікавився археологією.

1897 року Київське відділення Комітету з влаштування в 1899 році XI Археологічного з'їзду звернулося до Подільського єпархіального історико-статистичного комітету з проханням сприяти проведенню з'їзду і обрати своїх делегатів. Єпархіальний історико-статистичний комітет призначив своїми делегатами М.І. Яворовського та Ю.Й. Сіцинського. 1899 року з Давньосховища до Києва були вислані старожитності для виставки, яка проходила під час з'їзду. Імператорське археологічне товариство рішенням №196 від 20 серпня 1899 року висловило Комітету подяку за надіслання експонатів для виставки. З двох делегатів на з'їзд прибув Юхим Сіцинський, якому 1898 року було

¹Сецинский Е.И. Раскопки древнего... – С. 1219-1220.

²Назарук О. До Бакоти. Вражіння з подорожі до українських Помпеїв / Осип Назарук. – Кам'янець-Подільський: Стрілець, 1919. – С. 14-15.

³Сецинский Е.И. Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году / С. //ПЕВ. – 1892. – 26 сент. (№39). – С. 706-707; Сіцинський Ю.Й. Археологічна ... – С. 95.

⁴ Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год // ПЕВ. – 1892. – 12 марта (№12). – С. 261.

доручено здійснити розвідки на Поділлі, результатом чого стала «Археологічна карта Подільської губернії». На з'їзді Юхим Йосипович виголосив доповідь «Древнейшие православные церкви Подолии» та «Несколько объяснений по поводу археологической карты Подольской губернии»¹.

За активну допомогу в організації та участь в XI Археологічному з'їзді, добросовісне обстеження пам'яток старовини Поділля Імператорське археологічне товариство висловило подяку Ю.Й. Сіцинському та обрало його в 1902 році своїм член-кореспондентом².

Юхим Йосипович також був обраний делегатом XII Археологічного з'їзду 1902 року, XIII з'їзду в Катеринославі 1905 року та XIV з'їзду в Чернігові 1908 року³.

Ю.Й. Сіцинський надавав також консультації в галузі археології Київському товариству охорони пам'яток старовини та мистецтва, членом якого був. Так, під час земляних робіт у с. Кринички Кам'янецького повіту було знайдено залишки споруд. 28 грудня 1910 року Товариство звернулося до Юхима Йосиповича з таким проханням: «Милостивый государь отец протоиерей. Общее собрание членов О-ва охраны пам. искусства в своём заседании 9 ноября с.г. постановило обратиться к Вам с покорнейшей просьбой выяснить на месте вопрос о существовании какого-то древнего сооружения в с. Криничках Каменецкого у. Подольской губернии»⁴.

Ймовірно, що Товариство зверталося до Ю.Й. Сіцинського і з приводу знайдення скарбу в с. КудинціЛетичівського повіту⁵, гармати в с. Брага Кам'янецького повіту⁶, поховання з інвентарем у с. ТирнівкаГайсинського повіту⁷.

¹ Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897-1900 гг. // ПЕВ. – 1901. – 14 апр. (№15). – С. 5-6.

²Трембіцький А.М. Є.Й. Сіцинський – організатор краєзнавчого руху і регіональних досліджень / А.М. Трембіцький // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. – Т.І. – С. 92.

³Там само.

⁴Центральний державний історичний архів у місті Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 725, оп.1, спр. 105, арк. 10-12.

⁵Там само, арк. 32.

⁶ЦДІАУК, ф. 725, оп.1, спр. 105, арк. 32.

⁷Там само, арк. 37-37 зв.

19 лютого 1919 року наказом Міністерства народної освіти УНР Юхима Йосиповича було призначено приват-доцентом кафедри церковної археології Кам'янець-Подільського державного українського університету¹.

Протягом 1920-1922 рр. Ю.Й. Сіцинський очолює Археологічний музей, який був створений на базі Давньосховища Подільського церковного історико-археологічного товариства.

Які археологічні дослідження в цей час проводив Юхим Йосипович нам достеменно невідомо. Найімовірніше, в цей час вчений був зайнятий упорядкуванням фондів перереєстрованого музею, а також камеральною обробкою окремих знахідок, що доставлялися до музею (до прикладу 1921 року Целестин Завадський з Фурманівки та Отто Адамович з Сового Яру привезли знахідки трипільської культури²).

Нам відомо про археологічні розвідки Юхима Сіцинського протягом 1925-1926 рр. Значну допомогу в цьому надав йому Володимир Миколайович Гагенмейстер. В цей час було зроблено розвідки по берегам річок Збруча, Жванчика, Смотрича, Мукші, Тернави, Студениці. Зокрема, 12 вересня та 3 жовтня 1925 року було зроблено пробні розкопки в селі Кадиївці³.

1925 року Ю.Й. Сіцинський разом з В.О. Гериновичем очолив експедицію Науково-дослідної кафедри поділлєзнавства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти та Археологічного музею, яка провела розкопки неолітичної стоянки поблизу с. Велика Слобідка на Кам'яничині. Результати цих розкопок В. О. Геринович зафіксував у статті «Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукші Китайгородського району Кам'янець-Подільської округи». Під час досліджень було знайдено підплитове поховання розміром 160×73×78 см, де було поховано дві особи. При похованні знайдено 2 розписних горщики та крем'яні поліровані сокири. За словами Володимира Гериновича: «Велико-

¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2582, оп. 1, спр. 187, арк. 22.

²Державний архів Хмельницької області, ф. р-3333, оп.1, спр. 29, арк. 19.

³Там само, арк. 22.

Мукшанська нахідка з її кістяками і артефактами є унікатом на нашому Поділлі і заслуговує спеціальної уваги»¹.

У цей же час Юхим Йосипович Сіцинський став активним учасником археологічної експедиції під керівництвом вченого секретаря Всеукраїнського археологічного комітету АН УСРР Михайла Яковича Рудинського, яка проводила археологічні дослідження в Середньому Подністров'ї з 1924 по 1931 роки. Можемо зробити припущення, що Юхим Сіцинський брав участь у розвідці М. Я. Рудинського за маршрутом Кам'янець – Китайгород – Дерев'яни – Кам'янець – Кадіївці – Залісся Перше – Кадіївці – Кам'янець – Смотрич – Чемерівці – Івахнівці – Сирватинці – Грицьків – Смотрич² та брав участь у розкопках стоянки трипільської культури в селі Кадіївці в серпні 1926 року, хоча сам Юхим Йосипович про це не згадує.

У той же час малоймовірним виглядає факт участі Юхима Йосиповича в експедиціях М. Я. Рудинського з дослідження палеолітичних пам'яток 1927 року за маршрутом Кам'янець – Студениця – Патринці – Бакота – Стара Ушиця – Лосівці – Калюс – Яришев – Могилів – Озаринці – Борщевці – Могилів – Брониця – Могилів, 1928 року за маршрутом Кам'янець – Черче – Великі Вірмени – Балин – Кривчик – Дунаївці – Міцівці – Кужелева – Бучая – Загоряни – Сокинець – Губарів – Стара Ушиця – Колодіївка – Бакота – Стара Ушиця – Зелені Курилівці – Стара Ушиця – Калачківці – Кам'янець. Проте, безумовно, Ю.Й. Сіцинський активно допомагав Михайлу Рудинському в проведенні археологічних розвідок³.

Можна виключити можливість участі Юхима Йосиповича в трьох розвідках протягом вересня-листопада 1931 року за маршрутами Кам'янець – Китайгород – Яцківці – Нефедівці – Патринці – Калачківці – Кам'янець, Кам'янець – Жванець – Брага – Малинівці – Каветчина – Сокиль – Устя – Велика Слобідка – Баговиця – Кам'янець та Кам'янець – Субич – Рогізна – Студениця –

¹Гериневич В.О. Стоянка неолітичної людини біля с. Великої МукшіКитайгородського району Кам'янець-Подільської округи / В.О. Гериневич // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець-Подільський: друкарня ім. В.І. Леніна, 1926. – Т.І. – С. 14-17.

² Пудовкіна А.С. Подільські студії М.Я. Рудинського у міжвоєнний період/ А.С. Пудовкіна // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції– Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 693.

³Пудовкіна А.С. Вказ. праця. – С. 693-694.

Кам'янець¹, адже на той час він потрапив спочатку під «п'яту» радянської карально-репресивної системи, а в подальшому змушений був працювати науковим працівником Всеукраїнського музейного містечка в Києві.

Остання згадка про археологічні дослідження Юхима Йосиповича Сіцінського датується 1933 роком. За твердженням С. К. Шкурка, цього року археолог проводив археологічні розкопки на фундаменті міського театру поблизу Кушнірської вежі. На місці обстеження було виявлено скарб, килими, керамічний посуд².

Що стосується дослідження трипільської культури, то Юхим Сіцінський теж зробив великий внесок в її вивчення на території Поділля. Відомості про цю культуру не знайшли відображення в «Археологічній карті Подільської губернії» Ю. Й. Сіцінського, адже трипільська культура лише була нещодавно відкрита Вікентієм Хвойкою. Довгий час дослідження трипільських старожитностей на Поділлі не проводилося. Лише 1906 року поблизу села Круті Броди сучасного Віньковецького району Хмельницької області В. В. Хвойка разом з К. В. Хилінським та П. П. Бордаковим провели розкопки трипільського селища, під час яких було знайдено цінний речовий інвентар³.

1909 року С.С. Гамченко проводив стаціонарні розкопки Немирівського городища скіфської доби або так звані «Великі Вали». На одному з трьох масивів городища вчений вивчив залишки трипільського поселення і зафіксував виходи 20 площадок, відзначивши, що забудова тут велася планомірно: 7 рядів жител поперек довгої осі городища, причому житла розташовані в «шаховому» порядку, однакового розміру: 21 м довжини, 12 м ширини і 3 м глибини. Результати своїх досліджень Сергій Гамченко опублікував 1926 року під назвою «Спостереження над даними дослідів трипільської культури в 1909-

¹Пудовкіна А.С. Вказ. праця. – С. 696.

²Болтанюк П.А. Музей в археологічних дослідженнях / Петро Болтанюк // 36. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 52.

³Державний архів Хмельницької області, ф. р-3333, оа.1, спр. 29, арк. 17.

1913 рр.» та «Археологічні дослідження 1909 року на Поділлі по трипільській культурі»¹.

1910 року Немирівське городище досліджував відомий археолог О.А. Спіцин².

Протягом 1909-1910 рр. Сергій Свиридович Гамченко проводив розкопки трипільських поселень поблизу сіл Коритна та Кринички Балтського повіту³.

Наступний сплеск дослідження трипільської культури на Поділлі припадає на 1925-1926 рр., коли Юхимом Йосиповичем Сіцинським зроблено ряд розвідувальних експедицій, зафіксовано 15 трипільських селищ на території Кам'янецьчини, а також зроблено невеликі розкопки поблизу сіл Велика Слобідка та Кадіївці.

Безумовно, що Ю. Й. Сіцинський надавав підтримку С. С. Гамченку, коли він проводив розкопки поблизу сіл Брага, Велика Слобідка, Кадіївці, Китайгород, Озаринці, Патринці⁴.

Маємо свідчення, що Юхим Сіцинський взяв участь у розвідках Михайла Яковича Рудинського поблизу сіл Кадіївці та Китайгород (1926 р.)⁵. Проте Ю.Й. Сіцинський не брав участі в усіх експедиціях М.Я. Рудинського, адже їх метою було пошук палеолітичних, а не трипільських старожитностей.

В подальшому через репресії проти інтелігенції археологічні дослідження по вивченню трипільської культури були призупинені і відновлені лише напередодні війни.

Вашій увазі пропонується віднайдена в Державному архіві Хмельницької області праця Ю. Й. Сіцинського «Розшуки трипільської культури на Кам'янецьчині», написана в середині 20-х рр. XX ст. У ній автор зібрав відомості

¹Трембіцький А.М. З історії співпраці знаних українських археологів Сергія Гамченка та Євфимія Сіцинського / А.М. Трембіцький // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 684.

²Державний архів Хмельницької області, ф. р-3333, оп.1, спр. 29, арк. 17.

³Там само.

⁴Трембіцький А.М. Вказ. праця. – С. 686.

⁵ Пудовкіна А.С. Подільські студії М.Я. Рудинського у міжвоєнний період / А.С. Пудовкіна // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 693; Колеснікова В.А. Кам'янецький заповідник у фонді Всеукраїнського археологічного комітету / Вікторія Колеснікова // 36. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 72-73.

про майже чотири десятка поселень, розташованих на території південної частини Поділля. У роботі зафіксовані найповніші на той час відомості про трипільську культуру на території краю. Цікаві записи з деталями, які більше ніде в літературі не зустрічаються, про обстеження селищ у Великій Слобідці, Кадіївцях, Фурманівці, описи керамічного посуду, глиняних статуеток тощо. До праці додано плани городищ та замальовки Юхима Йосиповича. Робота Ю. Й. Сіцинського «Розшуки трипільської культури на Кам'янецьчині» цінна, насамперед, як історіографічне джерело.

Розшуки трипільської культури на Кам'янецьчині

Останнім часом археологи українські й російські звернули особливу увагу на т. зв. трипільську культуру. На проведеній весною мин.[улого] 1925 року археологічній конференції в Києві було вказано на бажанні археологічних розкопок в місцевостях, де виявилась трипільська культура. І між іншим мені, як представнику Кам'янецького археологічного музею, було дано завдання дослідити поширення трипільської культури на Поділля. Минулим літом київські археологи робили археологічні розкопки гол.[овним] чином в зах.[ідних] місцевостях, де були сліди трипільської культури, і, між іншим, – в самому Трипіллі, й тепер улаштували в Києві археологічну виставку.

У нас в Кам'янці й коло Кам[']янця] систематичні археологічні розкопки не робилися, бо не було на те коштів, але робилися, так би сказати, археологічні розшуки і дещо знайдено.

Нашими археологічними знахідками в напрямку розшуків трипільської культури зацікавилася Ленінградська Російська академія історії матеріальної культури і восени мин.[улого] року написали нам в музей прислати їм черепки трипільської культури для технічного аналізу. І такі черепки надіслали, але результати того аналізу ще невідомо музею. Минулої осені приїжджав до Кам'янця співробітник тої Ленінградської [академії історії матеріальної культури. – Упоряд.] Дінтес¹ й кілька днів розслідував черепки й інші знахідки трипільської культури. А на днях також приїжджала з тою же метою науковий регістратор тої же Академії Запіловська² і працювала в нашій музеї цілий тиждень.

Отже я і вважаю за необхідним зробити доповідь в Наук.[овім] Т-ві, що зроблено у розшуках трипільської культури на Кам'янецьчині.

Але перше ніж я буду говорити про результати тих археол.[огічних] розшуків, треба сказати кілька слів , що таке трипільська культура й що знайдено по цій галузі археології на Поділля.

Трипільська культура ця перш всього дуже давня культура, і вона відноситься до часів кінця неоліту, себто новокамінної доби й початку мідної

доби, – хронологічно вона датується так: була вона приблизно за 5-6 тисяч літ до наших часів.

Сліди тої культури досліджені на Україні, в Галичині, Румунії і європейській Туреччині. Найперше та культура знайдена в Молдавії чеським ученим В. Пічем³, потім в Галичині Г. Оссовським⁴. Пізніше найвиразніші й найяскравіші помітки тої культури знайдено і досліджено на Україні, і найголовніше – в селі Трипільлі на Київщині, коло Дніпра, через що і та культура називається трипільською.

В розслідах тої культури прийняли участь українські археологи: В. В. Хвойко⁵ (нині покійний), М. Ф. Біляшівський⁶, проф. Е. Р. Штерн⁷, Ф. Вовк⁸ (нині покійний) та ін.

В археології трипільську культуру називають різно: культурою майданчиків, домікенською, передмікенською, бо вона трохи подібна з найдавнішою мікенською, себто старогрецькою культурою Пелопонеса та грецьких островів. А як мікенська культура перейменована в археології в егейську, то трипільську культуру називали також українсько-егейською, називали трипільську культуру дунайсько-дніровською, карпато-дніпровською, протоарійською, протослов'янською. Але більшість археологів найшли, що найкраще залишити стару назву – культура трипільська, бо такою назвою наперед рішається питання ні про народність, ні про місцеве розширення культури, бо для вирішення таких питань не зібрано ще досить фактів.

Трипільська культура виявляється в глинобитних будівлях ритуального значення, в житлових будинках і різному домовому начинню.

Конструкцію глинобитних будівель довго не вдавалося з'ясувати, через що рештки їх називали по формі долівки – майданчиками (площадками). Але Молчанову⁹ вдалося встановити, що на тих майданчиках – житлові будинки у вигляді землянок. Ті землянки будувалися так, що нижня частина їх була в землі, а верхня будувалася з ріща¹⁰ й обмазувалася глиною; глиною вимазувалася й долівка, при чому глина намащувалася в кілька шарів (пластів)

і ті шари перемежались соломою, або теж ріщам. З часом ті землянки обвалювалися й покривали площі румові(?). Оце і є майданчики.

В тих майданчиках знаходили глиняний посуд, керамічні вироби, камінні та кістяні знаряддя, кости звірини, а часом чоловічі, також рештки спалених чоловічих кісток, сліди їжі в посуді (зерна проса, пшениці та ін.).

Глиняний посуд вироблявся від руки, без гончарного круга, добре випалювався, навіть думають, що в закритих горнах. Форма посуду різноманітна. Між ними попадаються великі грушеподібні горшки з вузькими горлами, а часом зовсім без шийок. Часом ті горшки дуже череваті, розширені посередині, а дуже звужені зверху і знизу. Такі горшки подібні до урн чи ваз називають деякі археологи [...]. Для підвішування та переноски посуду прироблялися вушка та ручки. Днища посуду – частіше рівні (плоскі), а часом круглі, так що їх на рівній поверхні поставити не можна. Попадається посуд якийсь загадковий: напр. бездонні подвійні посудини т. зв. біноклі.

Посуд виробляли дуже добре, вигладжували и розмальовували. Розмальовка посуду дуже інтерна, характерна для трипільської культури. Вигладжену поверхню посуду, а часом і всередині розмальовували різним орнаментом, найперше спіральними лініями, розмальовували фарбою чорною, червоною, коричневою. Попадається і посуд з орнаментом поглибленим та випуклим, ліпним, а часом з білою фарбою. Попадаються часом, але рідко, на посуді намальовані фігурки людей та звірів. Виконання орнаменту – сміле, художнє, гарне.

Особливою прикметою трипільської культури являються керамічні фігурки людей та звірів. Такі фігурки маленькі, ніби дитячі ляльки. Людські фігурки завжди жіночі з підкресленими статевими прикметами. Фігурки ці часом бувають зроблені добре зі скульптурного боку, дуже реально, а найчастіше ті фігурки дуже схематичні, так що фігурка являє саму далеку подібність до натури, так ніби тільки натяк на той предмет, що його зображають, – так, ніби якась дощечка з зазначенням голови й торсу жінки. Очі зроблені в вигляді наскрізних дірочок, чи в вигляді впадини, ніс – незначним

підвищенням, зробленим щипком двох пальців; писок частіше зовсім не зазначено; руки ніби відрізані, а на плечах дірки, які служили певне для підв'язування фігурки шнурком; ноги позначалися видовженою нижньою частиною тіла, часом ті ноги закінчуються ніби п'єдесталом, чи обрубком, який може вставлятися в якусь підставку.

Призначення тих статуеток – не зовсім ясно. Більшість археологів додають, що то були ідоли чи божки, яких ставили чи вішали на шнурках в житлових приміщеннях і в тих приміщеннях, де ховали покійників, чи ставили урни-вази з попелом спалених покійників.

Трипільська культура в деякій мірі добре вивчена археологами і має досить велику літературу: російську, українську, польську, німецьку.

Деякі археологи розбирають що трипільська культура по місцевостях являється то давнішою, то пізнішою, розрізняють ту культуру хронологічно, а з цього роблять висновки, де ця культура зародилася, куди вона посувалася і де вона зникла чи перетворилася в іншу культуру.

Більшість археологів погоджуються на тому, що трипільська культура виникла на Україні. А потім посунулася на південний захід може під тиском іншого народу, потім перейшла Балканські землі до Греції та до островів Егейського моря і з тої культури зародилася мікенська чи егейська себто старогрецька культура, від якої виникла антична грецька культура.

Таким чином з трипільською культурою з'єднується багато історичних проблем, і, між іншим, проблема арійців, їх походження і дороги їх пересування.

На Поділлі розслідів трипільської культури зроблено дуже мало.

На західнім Поділлі коло села Крутибород у 1908 р. робив розкопки трипільської культури покійний дослідник тої культури на Київщині В. В. Хвойка разом з К. В. Хилінським¹¹ та П. П. Бордаковим¹². Село Крутибороди¹³, чи, як називає те село Хвойко, Крутибородинці лежить при річці Ушиці, вище містечка Зінькова. Описав знахідки (?) в Крутибородах Хвойко в виданню «Древности – Труды И. Московского Археологического Общества, том

XXII, выпуск 2-ой».^{*)} Тут знайдено такі ж майданчики, як в інших місцевостях зо слідами трипільської культури. Знайдено рештки землянок та сліди трупоспалення, кам'яне начиння, крем'яні ножі й скребки, кам'яні молотки-топори с просвердлинами, кістяні шила, глиняні пряслиці та грузила, камені-зернотерки, фрагменти статуеток людей та звірів і дуже багато черепків глиняних виробів і цілі горшки, миски, якийсь дзвоноподібний посуд, як називає його Хвойко. Горшки, як видно з поданих до статті Хвойка малюнків, мають форму широких банок, які звужуються вгорі коло горла й внизу коло днища. Дзвоноподібні посудини – це ніби миски з круглими випуклими днищами, які, по суті, не можна ставити так як ставлять теперішні миски, хіба би в пісок або в ямку. Глиняний посуд розмальований орнаментом то спіральним, то різним геометричним. На одному горшку намальовані чотири фігури звірів: кози, козла, оленя і ніби собаки.

Хвойко доводив, що трипільська культура, знайдена в Крутибородах, являє собою вищу ступінь розвитку тої культури в порівнянні з такою же культурою Придніпрянщини.

На Брацлавщині сліди трипільської культури знайдено коло містечка Немирова. Тут, коло Немирова, в 1909 р. розкопував велике городище археолог С. С. Гамченко¹⁴, а в 1910 р. – петроградський дослідник О. А. Спіцин¹⁵. Тут знайдено стоянки трипільського типу.^{**)} Але докладного опису тих розкопок не зроблено й досі. Наскільки мені відомо.

На Східній Поділлі, на Балтщині, трипільську культуру знайдено коло села Коритна та Криничок.

Коло села Коритни Балтської в 5 вер. на північ від Балти, в 1909-1910 рр. той же С. С. Гамченко досліджував три глиняні майданчики (площадки) трипільського типу. Тоді той же археолог розслідував в суміжнім селі

^{*)} Древности – Труды И. Моск. Археол. Общества, т. XXII вып. 2, Москва 1909, ст. 281-309; також див.: Известия И. Археологической Комиссии, приб. к вып. 21-му, ст. 178-181.

^{**)} Отчет И. Археологической Комиссии за [рік не вказано. – Упоряд.]ст. 176-183
Известия И. Археол. Комиссии, приб. к вып. 37 ст. 172.

Криничках 11 глиняних майданчиків трипільського типу. Тут же він знайшов і культури пізніші – гальштадську й лятенську.^{*)}

Докладного опису цих розкопок також нема.

Такі відомості про трипільську культуру на Поділлі маємо в археологічній літературі.

* * *

Як розглянути на мапі ті місцевості, де знайдено трипільську культуру, то не можна не звернути увагу на те, що найгустіше та культура виявляється, крім Східної Київщини, в Східній Галичині чи Галицькій Поділлі.^{**)} Та культура зазначена польськими та українськими археологами в багатьох місцевостях лівих приток Дністра – Збруча, Ничлави і Серета.

Над Збручем і поблизу його треба зазначити такі, де знаходять трипільську культуру: Городниця й Васильківці Гусятинського повіту, Кудринці й Боришківці в нижній течії Збруча.

Над річкою Ничлавою трипільську культуру знайдено в селах: Сухоставі, Жабинцях, Козаччині, Ланівцях, Верхняківцях і Филипківцях, а також над Дністром, недалеко устя Ничлави, в с. Біскупім Устю і нижче по Дністру в м. Мельниці.

На поріччю Серета трипільську культуру зазначено в таких поселеннях: Зеленчу, Будзанові, Вигнанці, Капустинцях, Більчу Золотім й Щитівцях, а також над Дністром вище устя Серета на правому дністрянському боці в с. Городниці.^{***)}

Оця густина слідів трипільської культури на Галицькому Поділлі наводила на думку, що трипільська культура густо повинна би бути й по цей бік Збруча і це спонукало нас шукати слідів тої культури на Кам'яниччині. Бо Східна Галичина й Західне Радянське Поділля мають багато спільного у фізико-

^{*)} Отчет И. Археологической Комиссии за 1909-1910 гг., соб. 1913, ст. 176-179.

^{**) Така мапа приложена до праці пок. Хв. К. Вовка «Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні» - Материяли до українськ-руської етнології, т. VI, Львів 1905 р.}

^{***)} Див. вищезазначену працю Хв. Вовка, а також праці польських археологів Кіркора, Оссовського, Деметрикевича, Гадачка, Януша та ин.

географічному відношенні. Це ж помічається і в археології, особливо за часів неоліту, – хоч би пригадати скриньові кам'яні гроби чи кисти, що попадаються найбільше на Поділля Галицькому й Радянському.

Розвідки 1925 і 1926 рр. в західно-полудневому кутку Радянського Поділля, чи на Кам'янецьчині, показали, що дійсно тут трипільська культура виявляється досить густо на порічках Збруча, Жванця, Смотрича, Мукші, Тернави й Студениці в нижніх течіях цих річок (бо у верхніх і середніх течіях розвідок поки-що не робилося).

Місцевості, де знайдено сліди трипільської культури на Кам'янецьчині, такі:

По р. Збручу:

- 1) Чорнокозинці¹⁶. В самому селі на замковій горі над Збручем стоять мури – руїни давнього оборонного замку. По тій горі поміж мурів покопані військові окопи часів останньої русько-німецької війни. В тих окопах і на поверхні землі, де викладали землю з ровів, попадають розмальовані черепки трипільського типу і одбивні кремінні знаряддя. Зразки цих черепків зберігаються в Кам'янецькому історико-археологічному музею.
- 2) Кудринці¹⁷ – село над Збручем нижче Чорнокозинця; проти села цього за Збручем заграничне село називається теж Кудринці. В самому селі, в Кудринцях радянських коло річки Збруча, на городі селянина Максима Марчука, попадаються розмальовані черепки трипільського типу й фігурки людей. Коли там на садибі копали льох, то таких черепків знаходили багато. На сусідніх городах теж знаходять такі ж розмальовані черепки.

На поріччю Жванця:

- 3) Ріпинці¹⁸ – село над р. Жванцем, нижче м. Оринина, в 12 вер. від Кам'янця. Проти села, коло соші, що йде з Кам'янця до Оринина, на урочищу «Межи рудками» і «На поповім», попадаються розмальовані великі черепки.
- 4) Кадиївці¹⁹ – село над Жванцем в 8 вер. від Кам'янця. Вол.[олодимир] М. Георгієвський²⁰, що проживає тут, робив розвідки археологічні в різних

місцевостях того села і знайшов трипільську культуру в кількох місцях, зібрав значну колекцію черепків, глиняних фігурок людей, кам'яного знаряддя відбивного і шліфованого. Ця колекція зберігається в Кам'янецькому історико-археологічному музею. В серпні 1926 р. робив у Кадіївцях розкопки площадок трипільського типу член-секретар Всеукраїнського Археологічного комітету М. Я. Рудинський²¹. Розкопки провадилися в самому селі, на т. зв. «Бавках» на горі, що виступає як мис між двома ярами, де течуть два потоки, що тут коло того мису сходяться. При тих розкопках знайдено розмальовані черепки глиняного посуду, фігурки людські і звірячі, кремінне знаряддя відбивне і шліфоване, зернотерки й т. ін. Результати розкопок ще не опубліковані. Друга місцевість в Кадіївцях, де попадаються мальовані черепки трипільського типу, знаходяться недалеко від Балок на «Бураківці», на горі, де міститься городище. На тому городищі був певне колись замок, бо на верху гори між валами попадаються фрагменти кахель з поливою. Городище має форму звичайну для замків Західного Поділля: гора, що виступає як мис або хребет між двома глибокими долинами, перерізана в двох місцях валами й ровами; таким чином городище займає приблизно продовгастий чотирикутник, довжина якого коло 250 метр.[ів] і ширина приблизно 70 метр.[ів] На цьому городищі попадаються розмальовані черепки, особливо це помітно, де вали кінчаються на узбіччю; під тими валами й попадаються черепки трипільського типу.^{*)} І в інших місцевостях села Кадіївець знаходять сліди трипільської культури, а саме: на полях, що називаються «Восьмушки», «Під Суржою» (Суржа – сільце в південно-східному напрямку від Кадіївець), в лісі на уроч. «Городисько». На «Восьмушках» знайдено фрагменти «біноклів», молоток, сокирка з граніту та ін. (Кам'янецький музей).

- 5) Фридривіці²² – село коло Кадіївець на захід. Коло села на уроч. «Позасаддя» знаходять розмальовані черепки. В лісі «Запуст» селянин Федько Пшенишний

^{*)}Про трипільські стоянки в с. Кадіївцях на «Балках» та «Бураківці» подав без зазначення знахідок на цих стоянках В. Гериневич в «Науковій збірнику за 1923 р.», Київ 1926, ст. 4-5.

при корчуванні дерева викопав тут горня трипільської культури. Воно з червоно-жовтої глини, розмальоване спіральними чорними лініями; висота 11 см.; дно кулясте; найбільша випуклість внизу 11 см.; найменше звуження під кресами 8,5 см.; вверху маленьке вушко у вигляді гудзка; зроблене без гончарного круга, стінки дуже тоненькі і міцні. В хаті того селянина, що його знайшов, вживали те горня для солі. Тепер це горня зберігається в Кам'янецькому іст.[орико]-арх.[еологічному] музеї.

6) Лисківці²³ – село над р. Жванцем, нижче Кадіївець. На уроч. «Деренівка» знаходять розмальовані черепки і великі уламки печини зі слідами дерева – брусків і патики. Зразки черепків в Кам'янецькому іст.[орико]-арх.[еологічному] музеї (доставлені К. І. Кшемінським²⁴).

По р. Смотричу:

7) Довжок²⁵ – село коло Кам'янця. В лісі й під лісом, недалеко від шосе-шляху, що йде до містечка Жванця, попадаються розмальовані черепки.

8) Татариски²⁶ – село під Кам'янцем. Нагорі проти Кам'янецького замку знаходять великі черепки, деякі з розмальовкою. Сліди цієї стоянки ще не добре досліджено.

По р. Мукші:

9) Велика Мукша²⁷ – село при устю р. Мукші, над Дністром. У виїмці залізничної лінії, що проложена від Кам'янця до села Устя над Дністром, на 14-й верс.[ті] від Кам'янця у верхніх шарах землі видна позема лінія печини, і тут попадаються розмальовані черепки типу трипільського. Розвідка щупом показала, що печина тягнеться більш як на 75 метр.[ів] від лінії виїмки. Зразки черепків й печини зберігаються в Кам'янецькому іст.[орико]-арх.[еологічному] музеї (доставлено В. О. Гериновичем²⁸ і Ю. Сіцінським). Недалеко від того місця, де видно сліди трипільської стоянки, знайдено в серпні 1926 р. кам'яний скриньовий гріб, а ще далше по тій лінії знайдено черепки іншого типу (римської епохи).

10) Велико-Мукшанська Слобідка²⁹ – село суміжне з Великою Мукшою, тягнеться по річці Мукші. Коло самого села (В. Мук. Слоб.) на урочищу

«Хрещата» на полях попадаються розмальовані черепки й оброблені кременці. Весною 1927 р. селянин того села [Іван Ілаш. – Авт.] викопав на своїм полі два горщики і доставив їх до Кам.[’янецького] музею. Обидва ті горщики з жовто-цинамонової (рудуватої) глини, виліплені без гончарського кружала, мають грубі стінки. Один горщик значно більший, має верхню половинку дуже розширену кулясту. А нижня половинка дуже звужена, виглядає ніби підставка для ложення горшка в яму. Креси відбив, коли викопував горщик. Вушок на горщику не помітно. Висота цього горщика (без крес) – 22,5 см., діаметр найбільшої випуклості – 27,5 см., діаметр отвору вверху – 12-13 (неправильної форми, бо креси відбиті). Діаметр дна зовні – 10 см. Стінки товсті, особливо внизу. Коли селянин знайшов цей горщик, то пробували в його хаті варити в тому горщику картоплі. Але вийшло невдало через грубість стінок горщика. Верхня половина горщика розмальована чорними лініями на цинамонному тлі. Другий горщик менший проти першого горщика. Він також значно звужений до низу. Але не в такій мірі як перший. Креси є і вони досить широкі. Вушка два коло крес ніби невеликі гудзи. Цей горщик також розмальований чорними лініями на цинамонному тлі [на окремому аркуші паперу Ю. Й. Сіцінський занотував, що висота горщика 12,5 см., діаметр біля крес – 13, діаметр дна – 5,5. – Упоряд.].

По р. Тернаві:

11) Теклівка, або Тернавка Супруньківська³⁰ – село на схід від села Супруньковець. Коло села Теклівки, на уроч. «Городисько» над рч. Тернавою, помітно сліди трипільської культури. На [уроч.]«Городиську» є городище, обведене валами (розвідка в 1926 р. М. Я. Рудинського).

12) Китайгород³¹ – містечко в 18 вер. від Кам’янця на схід. Сліди трипільської культури знайдено в самому містечку коло дороги з Кам’янця на горі, де кладовище (розвідка М. Я. Рудинського).

13) Фурманівка³² – село на правім боці р. Тернавки, проти м. Китайгорода. На фурмановецьких полях, в напрямку до села Баговиці, знаходять розмальовані черепки. В 1924 р. тут селянин знайшов глиняну жіночу фігурку, добре

вироблену. Без голови (зберігається у зав. Кам'ян.[ецької] худ.[ожньо]-пром.[ислової] школи В. М. Гагенмейстера³³).

По р. Студениці:

14) Тарасівка, або Совий Яр, чи Вихватнівецький Яр³⁴, де паперова фабрика, на схід від села Вихватнівець та м. Китайгорода. В тім яру добувають розмальовані черепки, глиняні фігурки, кремінні знаряддя (розвідки В. М. Гагенмейстера).

15) Патринці³⁵ – село над р. Студеницею, в 5 вер. від м. Китайгорода на північний схід. Зібрані біля того села черепки трипільського типу й кремінні знаряддя зберігаються в Кам'янецькому іст.[орико]-арх.[еологічному] музею.

В таких місцевостях південної Кам'яниччини знайдено сліди трипільської культури.

Певне і в північній частині Кам'яниччини також повинна бути трипільська культура. Бо на лівім березі Збруча цю культуру знаходять далше на північ аж до Тернопільського повіту. Але на північній частині Кам'яниччини археологічних розвідок тепер поки-що не провадилося. Тільки в північно-східному кутку Кам'янецької округи, в селі Крутибородах над р. Ушицею, вище м. Зінькова, в 1908 р. робив розкопки трипільських майданчиків покійний дослідник київських стоянок В. В. Хвойка. Тут знайдено рештки землянок зо слідами трупоспалення, кам'яні знаряддя – кремінні ножі і скребки, кам'яні молотки-сокирки з просвердлинами, кістяні шила, глиняні пряслиці та грузила, камені-зернотерки, фрагменти статуеток людей і звірів, багато черепків глиняних виробів і цілі горшки і миски. Спостереження Хвойки над культурою крутибородської стоянки таке, що ця культура являє собою вищу ступінь розвитку тої культури в порівнянні з культурою трипільського типу Придніпрянщини.*)

Таким чином можна гадати, що на Кам'яниччині стоянки трипільського типу часто містяться на високих пунктах – на мисах, або хребтах гір, де з двох

*) В. В. Хвойка. Розкопки площадок в с. Крутибородинах Летичевского у. Под. губ. и вблизи с. Веремье Киевского у. Древности – Труды И. Московского Археологического Общества т. XXII вып. 2, Москва 1909 г., ст. 281-309.

боків такого мису обступають яри-кручі та скелі. На таких місцевостях в пізніші часи будували укріплення та оборонні замки. Такі місцевості, де разом зі слідами трипільської культури знаходяться й пізніші археологічні пам'ятки, як вали та рови (городища) і сліди мурів (замчища), бачимо в Чорнокозинцях, Кадіївцях (в трьох місцях – на «Бураківці», на «Бавках» і на «Городиську»), в Теклівці, в Китайгороді. Видно, що на Поділлі люди часів трипільської культури жили густими поселеннями (бо часто на території теперішнього одного села попадається дві – три стоянки), гуртувалися у великі громади і займали для своїх поселень такі пункти, де би можна було зручно відбиватися від ворогів (не звірів, – треба думати, – а людей). Щоби відбиватися на таких пунктах, як, – скажемо, – Чорнокозинецька замкова гора, або Кадіївське городище на Бураківці і держати в своїх руках такі бойові позиції, треба було організованостій багато людей для оборони. Археологи-історики гадають, що на початку металеві доби почалися серед людей масові війни. Але може такі війни були ще й раніше, за часів трипільської культури, коли люди займали великі бойові позиції...

Але для таких висновків потрібні не розвідки, а археологічні розкопки й досліді. Особливо це потрібно для Поділля, що було переходною дорогою і трипільців, і інших народів.

Трипільська культура на Поділлі

1906 р. восени В. Хвойко разом з Хивінським робили арх.[еологічні] розкопки коло села Крутибород, в 5 вер. від містечка Зінькова (Кам'янецької округи). Тут знайдено точки (площадки) подібні до трипільських, а саме – багато гончарських виробів, зроблених від руки без гончарського круга, посуд більшістю прикрашений різноманітним орнаментом; знайдено також знаряддя кістяні і кам'яні та фігурки людей та звірів.^{*)}

С. С. Гамченко в 1909 р. знайшов на городищі коло м. Немирова на Брацлавщині 2 глиняних точки (площадки) трипільського типу.^{**)} Це велике городище розкопував в 1910 р. відомий ленінградський археолог А. А. Спіцин. Ще про ті розкопки 1909-1910 рр. нема докладних відомостей.

В 1909-1910 рр. коло сусідніх сіл Криничок і Коритни на Балтщині той же археолог С.С.Гамченко досліджував глиняні точки (площадки) трипільського типу; коло першого села розкопав 11 точок, а коло другого 3.^{***)}

В Кам'янецькім історико-археологічному музеї є черепки й крем'яне знаряддя трипільської культури, знайдені в селі.

До цих відомостей треба прибавити такі: в нашій (Кам'янецькій) музеї є таблиця, де пришиті черепки та кам'яні знаряддя, знайдені коло села Патриниць був.[шого]Ушицького повіту.

Патринці лежать при річціСтудениці, в 5 вер. від містечка Китайгорода на південний схід, а від Кам'янця віддалені на 25 верст.

Ті черепки та камінне начиння показують, що це трипільська культура.

В Вихватинецькій або Совинім Яру, де була папірня (паперова фабрика), в 5 вер. від м. Китайгорода на схід, попадаються в однім місці черепки трипільської культури. Такі черепки назад тому кілька літ привіз для В. Гагенмейстера учитель художньо-промислової школи (здається Адамович), який їздив у Совиний Яр на розшуки керамічної глини.

^{*)} Известия И. Археологической Комиссии, прибавление к 21-му вып., ст. 40.

^{**)} Отчет И. Археол. Комиссии за 1909-1910 гг.

^{***)} Отчет И. Археологической Комиссии за 1909 и 1910 гг., соб. 1913, ст. 176-179.

Минулим літом провадилися деякі розшуки трипільської культури в околицях Кам'янця і дещо знайдено.

Але власне сліди тієї культури знайдено ще раніше.

Ще в 1921 р. селянин села Фурманівки Целестин Завадський, колишній член Кам'янецької художньо-промислової школи, доставив завідувачому тої школи Вол.[одимиру]Гагенмейстеру глиняну жіночу статуетку і кілька товстих черепків, знайдених на полі, де він орав. Того же таки року викладач тієї школи Отто Адамович для розшуку керамічної глини їздив у Совий Яр, де була папірня (паперова фабрика) коло села Вихватинець б.[увшого]Ушицького повіту, 25 вер. від Кам'янця, і знайшов там в Совім Яру товсті черепки з розмальовкою і доставив ті черепки Гагенмейстеру. Гагенмейстер звернув увагу на ту кераміку, привезену з села Фурманівки, з Сового Яру і побачив, що це сліди трипільської культури, і в 1923 р. зробив доповідь про ці археологічні знахідки в Кам'янецькій науково-дослідчій катедрі.

З того часу стало у нас завдання поїхати до Фурманівки и до Сового Яру і на місці зробити розшуки трипільської культури. Але поїздки ті все відкладалися і тільки минулим літом довелося поїхати до Фурманівки.

6-го серпня я з В. М. Гагенмейстером поїхали до Фурманівки. Целестин Завадський показав нам поле, де він знайшов глиняну статуетку і де попадаються товсті черепки. Це поле лежало на узбіччі, похиленому на південний захід між селами Фурманівкою і Баговицею. Місцевість та лежить майже під самою Баговицею, але поле належить до села Фурманівки.

Треба зазначити, що звістка про знахідку слідів трипільської культури на Кам'янецьчині після доповіді Гагенмейстера в науково-дослідчій катедрі проникла у друк як знахідка в селі Баговиці.

Коли ми прибули на те поле, де знайдена статуетка, то робити тут якісь розшуки чи розкопки неможливо було, бо все те поле було покрито кукурудзою. Ми тільки обійшли ту місцевість і на поверхні поля між кукурудзою назбирали кільканадцять черепків з признаками трипільської культури по характеру розмальовки та керамічного виробу.

В однім місці в борозні добули ми пропалену глину, ніби цеглини, – очевидно це була глина майданчиків чи площадок, звичайних для трипільської культури.

Але взагалі результати наших археологічних розшуків у Фурманівці були мізерні.

Після обходу полів ми замість археології зайнялися етнографією і обдивлялися розпис місцевих селянських хат, дещо занотовували в наших записних книжках та зробили кілька знімків розпису на кальках та дещо сфотографували.

Після поїздки до Фурманівки, один селянин сусіднього села Баговиці Єфрем Дулепа, зацікавлений нашими обходами фурманівських та баговицьких полів, зібрав кілька товстих черепків в іншій місцевості села Баговиці й приніс черепки до музею.

Ті черепки, може, теж трипільської культури, хоч рішуче це трудно сказати, бо дуже мало матеріалу.

Після невдалих розшуків трипільської культури в околицях Фурманівки й Баговиці ми звернули увагу на іншу місцевість, де виявилися більш значні сліди трипільської культури, а саме – на село Кадиївці, що лежить на північний захід від Кам'янця в 8 верстах при річці Жванці, значить на другім боці Кам'янця, протилежнім Фурманівці й Баговиці.

В селі Кадиївцях живе колишній студент Кам'янець-Подільського університету Володимир Михайлович Георгієвський. Він давно вже збирав різні старовинності в тім селі, і між іншим старовинності палеонтологічні та археологічні. Буваючи в нашому (Кам'янецькому) музеї, розказував, що в Кадиївцях є городище з валами і там попадаються грубі черепки.

4 червня мин.[улого] 1925 року, я і В. М. Гагенмейстер поїхали до Кадиєвець обдивлятися городище и назбирали там кільканадцять черепків.

Місцевість, де знаходиться городище називається Бураківка. Городище те поміщається на високій подовгастій горі, кругом якої обтікає річка Жванець. В тій місцевості річка робить ніби петлю й утворює довгий високий мис. З одного

и другого боку того миса розлягаються доволі глибокі яри. Мис в двох місцях перерізаний високими валами, що йдуть від одного яру до другого. Довжина валів до 80 метр.[ів] (120 кроків). Між тими валами площа довжиною до 220 метр.[ів], на тій площі – орне поле і в кінці хата з деякими господарськими будинками. Все городище займає коло 2 десятин землі. Оце і є городище, – городище типове для литовських або середньовічних часів. Тут, очевидно був колись замок, відякого залилося на полі багато черепків, кахлів, цеглин и т. ін.

Значить тут нема того, чого ми шукали – трипільської культури.

Але Вол. М. Георгієвський звернув нашу увагу, що в тих місцях, де вали городища закінчуються на узбіччях, видно шари насипної землі, а під тими шарами попадаються товсті черепки не такі, як на городищу. Добули ми там кілька черепків і побачили, що дійсно ті черепки більш старовинні, так ніби трипільської культури. Але в нас тоді ще не було упевнення, що то є трипільська культура. Після того, як ми поїхали, В. М. Г[еоргієвськ]ий став більш звертати увагу на ті місцевості в Кадіївцях, де попадаються старовинні черепки. Звернув він увагу на одне узбіччя в селі, що називають Балки, де попадаються старовинні грубі черепки. Став збирати їх, привіз кілька до музею, і у мене з'явилася думка поро те, що черепки тої культури, яку ми розшукуємо.

12 вересня мин.[улого] року я знов з В. М. Гагенмейстером поїхав до Кадисевець. Обдивлялися різні місцевості, де попадаються якісь прикмети зчезнувших жител або черепки або по переказам народним урочища «Зади», «Крогулець», «Завалини», «Лобок». А на «Бавках» трохи копнули. Місцевість та лежить в межах самого села на узбіччі похилому на південь. По тому узбіччі йде дорога з одної частини села до другої. Місцевість не орється, не загороджена; на ній пасуться ягнята, свині, гуси. Поверхня узбіччяперерізується в багатьох місцях ярками, які утворено дощовою водою. Як дивитися по тих ярках на оголення землі, то видно шари випаленої глини, так ніби цеглини. Коло тих цеглин в землістирчать черепки та кістки. І так на всьому узбіччю, що займає коло 2-3 десятин.

В одному місці ми стали копати на краю ярка і знайшли шматки випаленої глини, що йшла шарами. Там же викопали черепки, які можна було зложити в горщик чи миску, але не цілком. Тут же знайдено дві пласкі кам'яні плити, що були з одного боку рівні, гладенькі, і з другого боку нерівні. Це т. зв. камені-зернотерки. Копали ще в кількох місцях на тім же узбіччі, і також знаходили випалену глину і черепки зо слідами орнаменту то фарбованого, то вдавленого і рельєфного.

Не було сумніву, що це так звані площадки-майданчики трипільської культури.

Потім, 3 жовтня, В. М. Гагенмейстер пішов до Кадіївців з екскурсією художньо-промислової школи; вони теж трохи копали на Бавках, зібравши кільканадцять черепків і викопали крем'яний скребок і кам'яний клинець чи сокирку з жовто-сірого не шліфованого каменя. Ця сокирка мала значення ритуальне при похоронах, як це відомо в археології.

4 жовтня я їздив третій раз до Кадіївців. Але займався етнографічними розшуками.

А тим часом В. М. Георгієвський став інтенсивно збирати археологічні матеріали в Кадіївцях і на Бураківці, і на Балках, і в інших місцевостях, і зібрав значну кількість тих матеріалів і передав їх до нашого (Кам'янецького) музею. Між ними є кілька фігурок або торсів жіночих, але деякі з них дуже схематичні. Разом з черепками Г[еоргієвськ]ий зібрав і доставив до музею кам'яні знаряддя – крем'яні скребки, шліфовані сокирки.

З тих археологічних матеріалів, зібраних в Кадіївцях точно установлюється той факт, що в цій місцевості знайдена трипільська культура і що тут потрібні систематичні розкопки.

[Частина тексту втрачена. – Упоряд.].

Один горщик, що був у кисті, коло с. Тартака, зберігається тепер у Вінницькому музеї, куди передав його І. Є. Шипович. Висота горщика 24,5 см., діаметр верха (роструба) – 11,5 см., діаметр найбільшої випуклості – 20 см., діаметр дна (?) – 9 см. Без шийки горщик виглядає як кругла куля. Нижче

шийки на горщику – чотири гудзоватих вушка з дірочками для шнурка. Верхня частина горщика має лінійні прикраси, зроблені ніби шнурком: кругом шийки вверху і внизу йде два рядки бордюру, комбінованих по чотири лінії, а ще також проти вушок йде третій рядок з трьох ліній, поперек тих рядків зверху вниз йдуть такі ж рядки по чотири лінії; від нижнього кругового рядка ті поперечні рядки спадають вниз ніби фестони.

Коментарі та примітки

1. Встановити особу не вдалося.
2. Встановити особу не вдалося.
3. Йосаф Піч (1847-1911) – чеський археолог та історик, автор багатотомної праці «Старожитності Чехії».
4. ГотфрідОссовський – польський історик, археолог, антрополог, керівник Археологічного музею цісарсько-королівської Академії в Кракові. Член Антропологічної комісії Академії. Проводив розкопки в Заліщицькому, Борщівському та Гусятинському повітах (зокрема, печері Вертеба, трипільського могильника біля с. Більче Золоте та ін.).
5. Вікентій Хвойко (1850-1914) – український археолог. Захопився археологічними дослідженнями 1890 року. Протягом 1893-1903 рр. досліджував пізньопалеолітичну стоянку на Кирилівській горі в Києві. 1896 року відкрив трипільську культуру, 1899-го – зарубинецьку, 1900-1901-го – черняхівську. Один із засновників Київського музею. Автор праць «Каменный век Среднего Приднепровья» (1899), «Поля погребений в Среднем Приднепровье» (1901), «Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность» (1905), «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена» (1913).
6. Микола Федорович Біляшівський (1867-1926) – археолог, етнограф, пам'яткоохоронець, мистецтвознавець, академік АН УСРР (з 1919 року). Протягом 1902-1923 рр. – директор Київського історичного музею.
7. Ернст Вальфрід фон Штерн (1859-1924) – археолог, філолог. Походив з ліфляндських дворян. Професор Новоросійського університету, член Одеського товариства історії та старожитностей, директор музею і бібліотеки Товариства (1895-1910 рр.), протягом 1908-1910 рр. очолював жіночі курси в Одесі. 1911 року виїхав до Німеччини. Автор праць «Феодосия и её керамика», «Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории Черноморской колонизации», «К вопросу о воздействии античной культуры на

области расположенные вне района древних поселений на северном побережье Черного моря».

8. Федір Кіндратович Вовк (1847-1918) – археолог, антрополог, етнограф. З В. Б. Антоновичем проводив розкопки на Київщині та Волині. Протягом 1879-1905 рр. знаходився в еміграції у Франції через участь у київській Громаді. У 1904-1906 рр. проводив розкопки в Галичині та Буковині. 1907 року обраний доцентом, а 1917-го – професором Санкт-Петербурзького університету. Наприкінці 1917 року обраний професором географії та антропології Київського університету.
9. Особу встановити не вдалося.
10. Подільський діалектизм, що означає гілля дерева.
11. Констатій Хилінський (1880-1938) – український археолог.
12. П. П. Бордаков – археолог, випускник Київського університету.
13. Сучасне село Круті Броди Віньковецького району Хмельницької області.
14. Гамченко Сергій Свиридович (1859-1934) – український археолог. Проводив розкопки на Поділлі та Волині. Член Історичного товариства Нестора-літописця (з 1902 року), Російського археологічного товариства (з 1906 року), член-кореспондент Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва (з 1913 року), член-кореспондент Петербурзького археологічного інституту (з 1913 року). Автор багатьох праць з археології.
15. Спіцин Олександр Андрійович (1858-1931) – археолог, член-кореспондент АН СРСР. З 1892 року співробітник Археологічної комісії, з 1919-го – Російської академії історії матеріальної культури. Досліджував старожитності епохи бронзи, скіфо-сарматські, волзько-камські. Один з перших почав застосовувати в археології картографічний метод.
16. Сучасне село Чорнокозинці Кам'янець-Подільського району.
17. Сучасне село Кудринці Кам'янець-Подільського району.
18. Сучасне село Ріпинці кам'янець-Подільського району.
19. Сучасне село Кадіївці Кам'янець-Подільського району.

20. Володимир Михайлович Георгієвський – випускник Кам'янець-Подільського державного українського університету, в подальшому один із керівників реформованого вищого навчального закладу. Був учнем Ю. Й. Сіцинського.
21. Михайло Якович Рудинський (1887-1958) – український археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець, вчений секретар Наукового товариства охорони і дослідження пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині (1918), завідуючий археологічним відділом і директор Центрального пролетарського музею в Полтаві (1920-1924), завідуючий відділу шиття і тканин Всеукраїнського музейного містечка (1924-1925), вчений секретар президії ВУАК (1925-1928), науковий співробітник Кабінету антропології ВУАК (1928-1933). У 1925-1926 рр. проводив археологічні розвідки на Поділлі. Розкопки допомагали проводити співробітники ВУАК Е. Я. Рудинська та М. С. Мушкет.
22. Сучасне село Залісся Перше Кам'янець-Подільського району. Пізніше в згаданому поселенні розвідки були зроблені в урочищах Липники та Ферма.
23. Сучасне село Лісківці Кам'янець-Подільського району.
24. Встановити особу не вдалося.
25. Сучасне село Довжок Кам'янець-Подільського району.
26. Сучасне село Смотрич Кам'янець-Подільського району.
27. Сучасне село Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району.
28. Володимир Олександрович Геринович (1883-1949) – географ і педагог. Брав участь у проголошенні ЗУНР та українсько-польській війні 1918-1919 рр., референт з питань народної освіти Євгена Петрушевича. 3 липня 1919 року приват-доцент кафедри географії Кам'янець-Подільського державного українського університету, 1921-1930 рр. – професор, декан факультетів професійної освіти та соціального виховання, ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Член Кам'янець-Подільського наукового товариства та Товариства охорони пам'яток старовини (1919), Комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (1920), 1920-1922 рр. – співробітник науково-дослідної кафедри. Голова Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН (з 1925 року), Краєзнавчого комітету (з 1927 року), 1928-1929 рр. –

- завідувач кафедри Інституту географії Наркомосу УСРР, 1930-1932 рр. – професор Московського геолого-розвідувального інституту. 1932 року заарештований у сфабрикованій справі Української визвольної організації, 1933 року засуджений до 10 років таборів. Помер 16 липня 1949 року у Львові.
29. На сьогодні село з такою назвою не існує. 12 січня 1967 року включене до складу села Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району.
30. Сучасне село Тернава Кам'янець-Подільського району. Перейменоване 1 березня 1963 року.
31. Сучасне село Китайгород Кам'янець-Подільського району.
32. Сучасне село Фурманівка Кам'янець-Подільського району.
33. Володимир Миколайович Гагенмейстер (1887-1938) – український етнограф, художник, археолог, пам'яткоохоронець. Входив до складу Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва, очолював Кам'янець-Подільську художньо-промислову школу. Автор ряду монографій та альбомів, присвячених народному мистецтву Поділля: «Стінні розписи на Поділлі» (1927), «Зразки народного мистецтва на Поділлі» (1927), «Гончарство на Поділлі» (1927), «Селянські настінні розписи Кам'яначчини» (1930) та ін. Видав численні серії листівок («Історико-архітектурні пам'ятки і види Кам'янця-Подільського», «Кам'янець-Подільський» та ін.). Прославився як прекрасний графік, автор автолітографій «Зимове місто», «Стара фортеця», «Турецький міст» та ін. Репресований радянською владою за сфабрикованою справою.
34. Населений пункт ідентифікувати не вдалося. Можливо, сучасне село Ленівка Кам'янець-Подільського району.
35. Сучасне село Патринці Кам'янець-Подільського району.

Додаток №1
Лист Ю. Й. Сіцінського

Подільський єпархіальний
історико-статистичний
комітет
м. червня 8 дня 1899 р.
№56
м. Кам'янець-Подільський

Ваше високоблагословіння
високоповажний о. Петро!

Покірно прошу Вас на доданій на звороті цієї карти показати яким-небудь знаком напрямок валу, який іде від м. Сатанова через с. Зверхівці біля Лісовод і Яромирки. Вал цей називають деякі Траяновим. Початок цього валу біля Зверховець я позначив зеленою фарбою. Прошу уклінно позначити подальший напрям на цьому ж і повернути з можливою швидкістю.

Секретар Комітету священник Євф. Сіцінський.

Додаток № 2

План проходження Траянового валу Ю. Й. Січінського

Додаток №3

Чорнові записки Ю. Й. Сіцінського про знайдені трипільські старожитності

Село ПатринціУш.[ицького] у. [повіту. – Упоряд.].

На горі між річками Студеницею і Гораївкою.

VI, 1918.

На таблиці. Черепки – ясно-коричневі, посуд великого діаметру. Всі без розпису.

Вушка з тоненькими дірками жовті й червоного цегляного кольору.

Розпис білою і чорною фарбою. По цегляному – білою чи темною. По червоному фону фарбою орнамент білою і чорною, по темно-сірому білою і темно-коричневою.

Черепки: ясно-цегляні, темно-цегляні, червонясті, темні, темно-сірі.

Випалена глина зо слідами соломи чи прутиків.

4 круглі кремінці – з них 2 як апельсин добре оброблені, а 2 менші оброблені кепсько, так що не зовсім круглі.

6 відбивних кремінців, з них 2 як наконечники списа у вигляді трикутників.

1 клин чи сокирка з сірого каменя, вістря відбито, по клину відбоїни, а шліфовки не видно.

Додаток № 4

Замальовка глиняної фігурки з с. Фурманівки

Фігурка з сіро-жовтої глини
знайдена на полі с. Фур-
манівки. Доставлена селяни-
ном ^{Мико} Климентом Заваротиним
Вол. Ник. Талемієвським і у нього
тепер знаходиться.
Малюнок Мико Климент Заваротин і фі-
гурка.

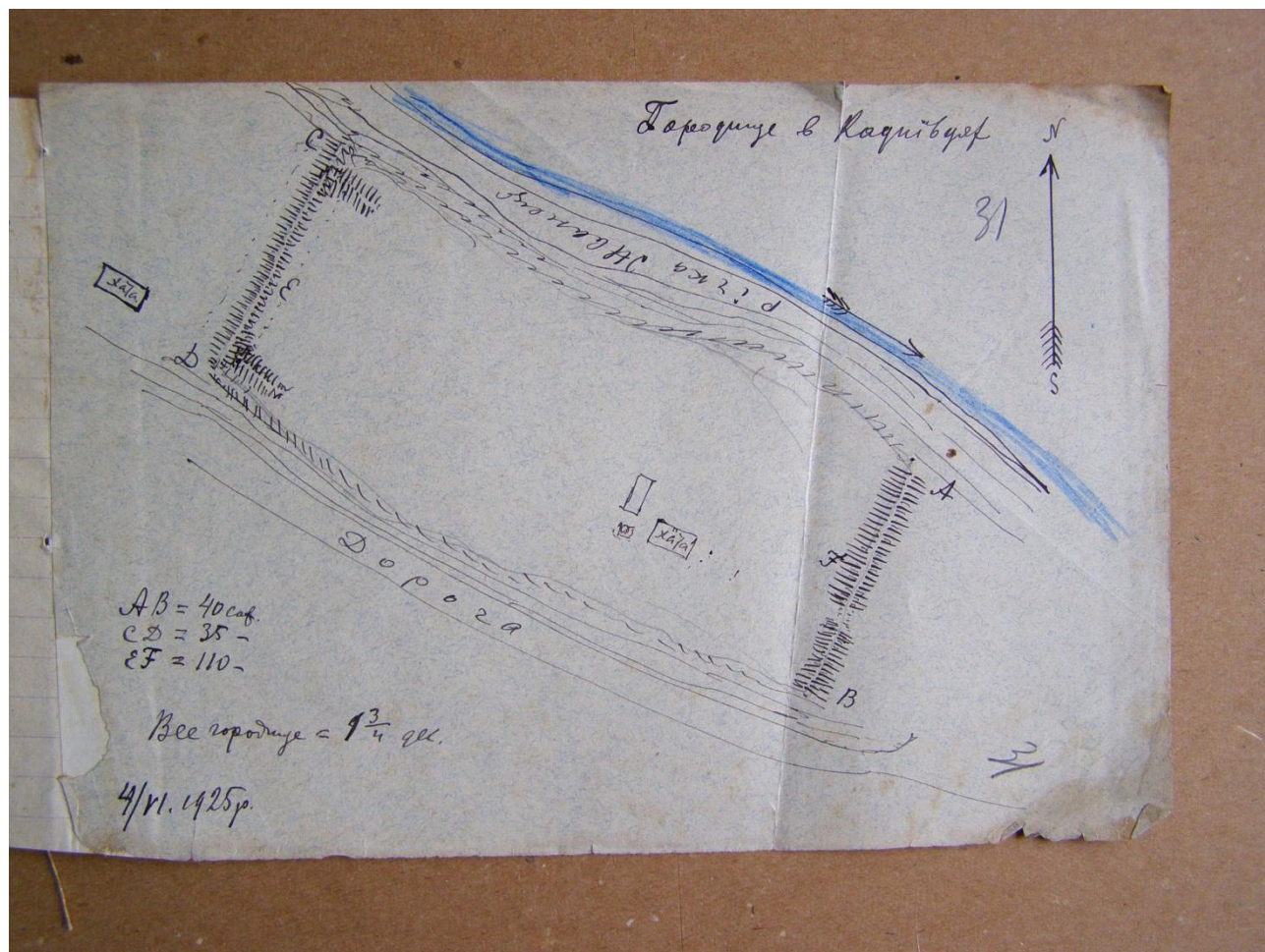

План городища поблизу с. Іванківці

Додаток № 6

План городища в с. Кадіївці

Додаток № 7

Замальовки глиняних фігурок, знайдених під час розвідок

Додаток № 8

Замальовки глиняних фігурок, знайдених під час розвідок

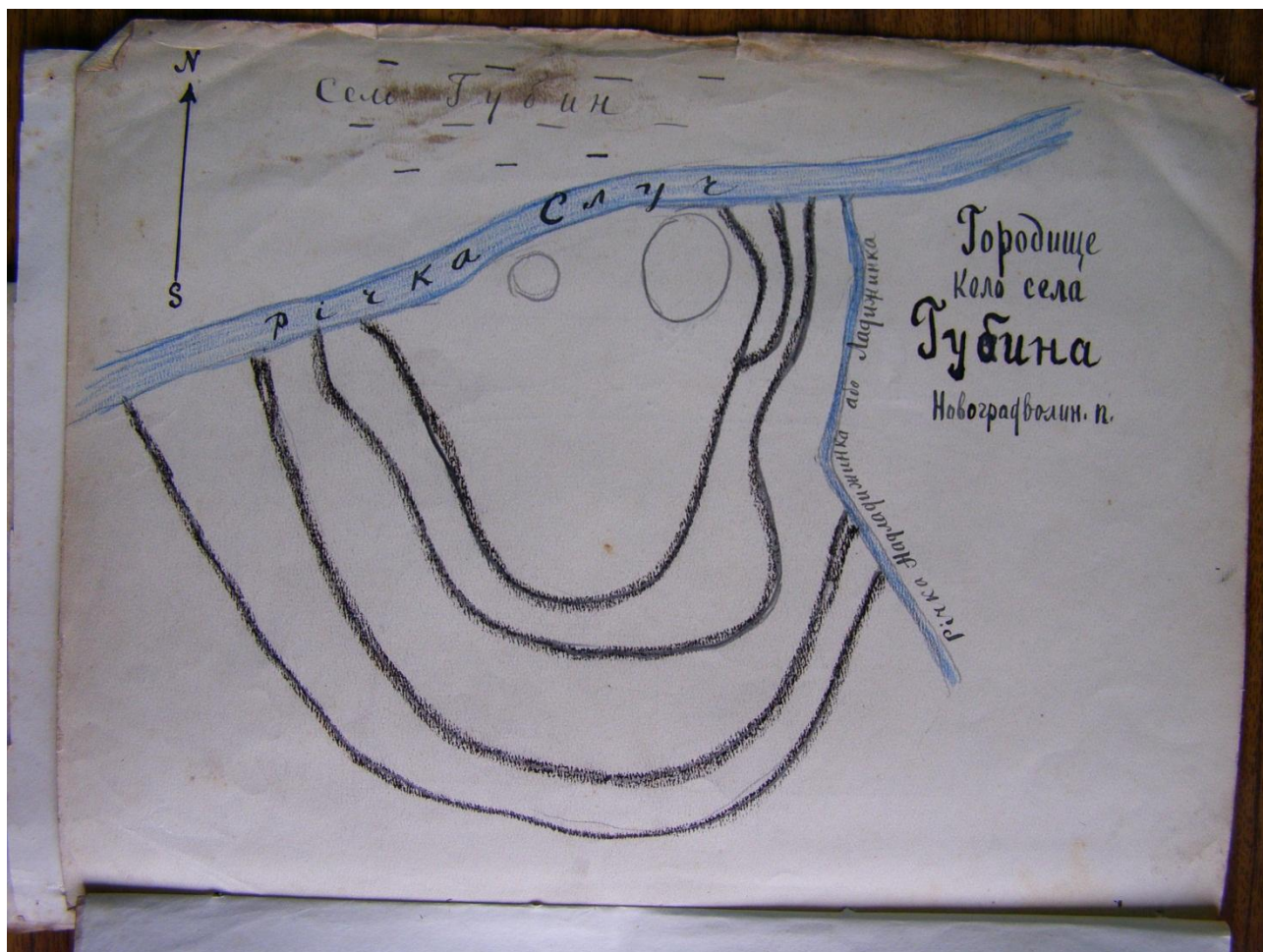
Додаток № 9

Замальовки глиняних фігурок з м. Ржищева

Додаток № 10

План городища поблизу с. Губина

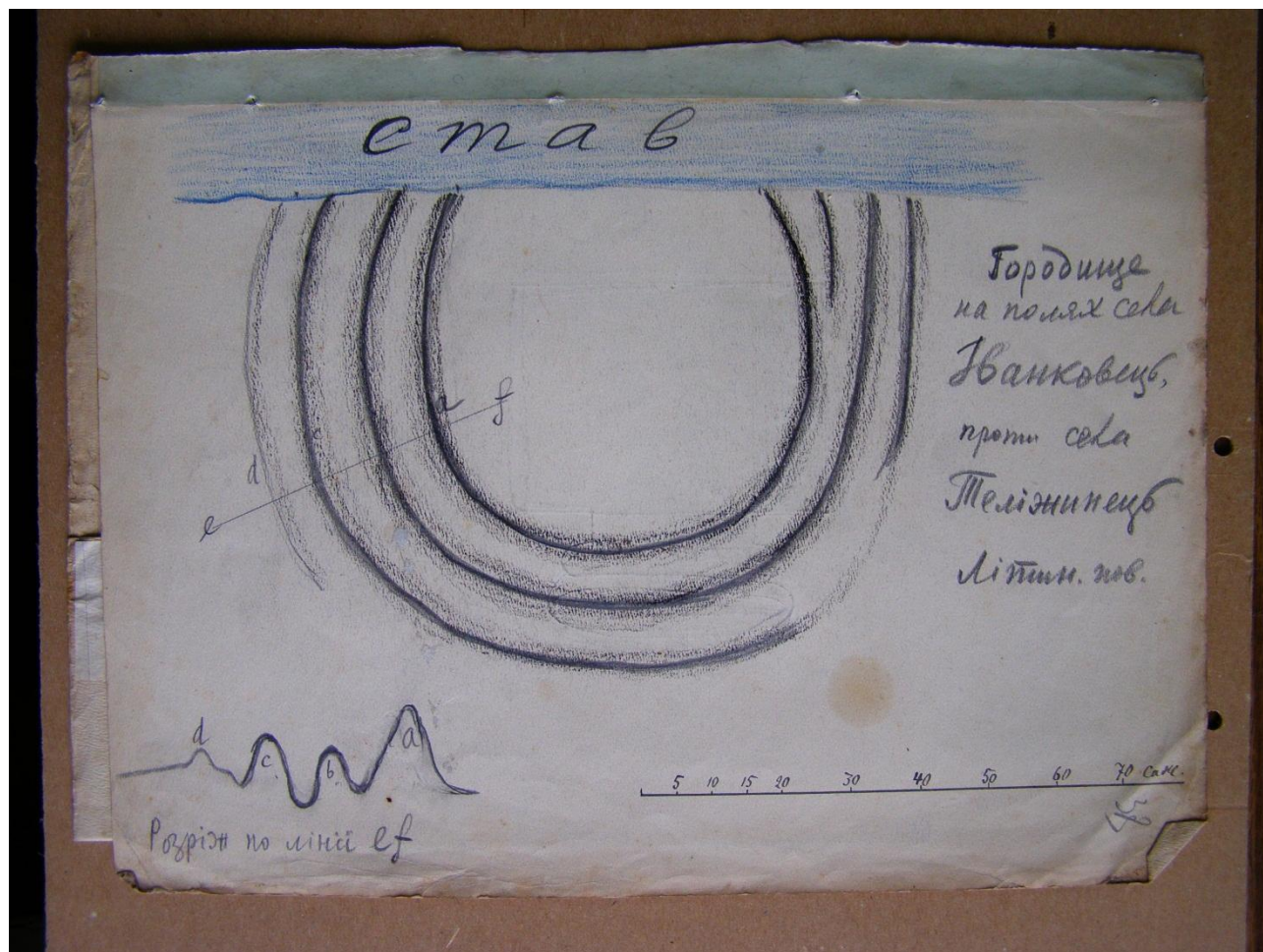
Додаток № 11

План городища поблизу с. Деревичі на Волині

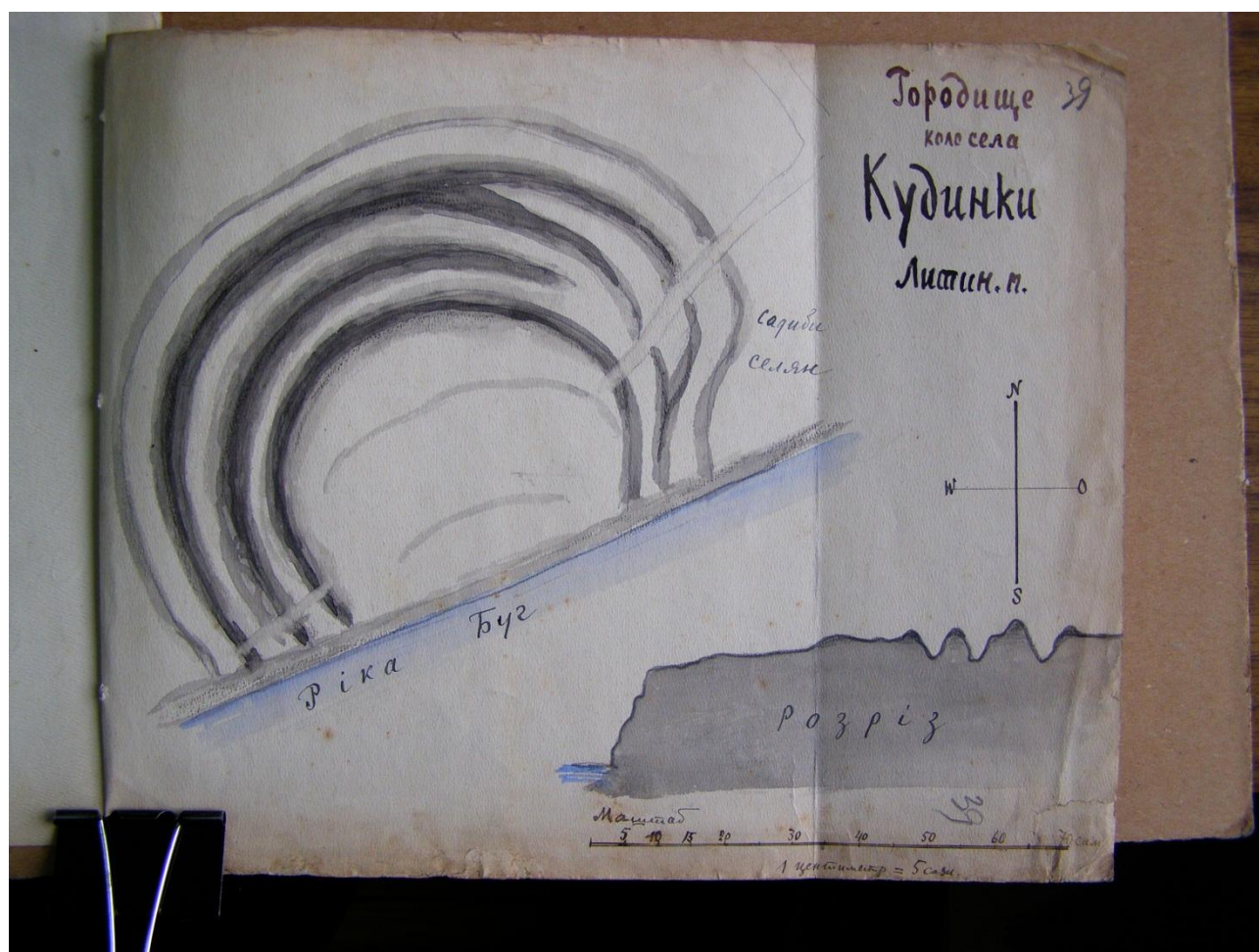
Додаток № 12

План городища поблизу с. Іванківці

Додаток № 13

План городища поблизу с. Кудинка

Додаток № 14

План городища поблизу с. Кудинка

